

Broj 2., 2015.g.

NASLOVNICA

SADRŽAJ

INTERVJU S POVODOM

KRITIKA

MANIFESTACIJE

ESEJI

i... Dabo E. Siromašno
kazalištei... [Žeravica K. Max Frisch](#)i... Loinjak I. Neki aspekti
hrvatske likovne kritikei... Jurčević Z. Kamov: Ecce
Homoi... Živić T. Taj mali čovjek
jučerašnjice:
Neohistorijsko čitanje
Nathaniela Hawthorneai... Stober D; Lončar
Vicković S. Industrijsko
arhitekstonsko naslijeđe
osječke ljevaonice željeza

MEDUNARODNA

SURADNJA

IZ STRUKE ZA STRUKU

Katarina Žeravica

Umjetnička akademija Osijek

katarinazeravica@gmail.com

Sažetak: Švicarski književnik Max Frisch (1911. – 1991.) jedan je od najizvođenijih dramskih autora njemačkog govornog područja te svojim cjelokupnim književnim opusom koji osim drama broji i romane, pripovijesti i dnevnikne zauzima bitno mjesto u samom vrhu europske i svjetske književnosti 20. stoljeća. Frischovo je književno stvaralaštvo relativno slabo poznato široj hrvatskoj čitalačkoj i kazališnoj javnosti, prije svega zbog činjenice što se njegova književna ostvarenja rijetko prevode na hrvatski jezik, rijetko bivaju revidirana, drame se rijetko izvode na hrvatskim kazališnim scenama, a i one koje su prevedene ne objavljuju se. Stoga se ovim radom nastoji približiti život i djelovanje Maxa Frischa kao književnika, s naglaskom na Frischa kao dramskog pisca, prije svega studentima glume i lutkarstva, te je jedan od važnijih ciljeva uputiti na izvore gdje se mogu naći njegova djela prevedena na hrvatski jezik pa ih time i popularizirati i približiti onima koji bi zbog svoje struke ili studijskih afiniteta mogli pokazati interes za Frischovo književno (dramsko) stvaralaštvo.

Ključne riječi: Max Frisch, drama, kazalište, 20. stoljeće

Max Frisch: Švicarski dramski pisac, prozaist, esejist...

Frisch, svjetski priznati pisac, ugledni arhitekt, istinski građanin svijeta i zaljubljenik u prirodu, svjetsku je slavu stekao prije svega kao romanopisac, ali se proslavio i kao dramatičar. No na žalost, mnoga njegova djela koja su prevedena davnih sedamdesetih godina prošlog stoljeća, do danas nikada nisu ponovo objavljena. To se odnosi kako na Frischova prozna djela, tako i na drame, koje iako postoje prevedene^[1], nisu bile objavljivane, a i rijetko su bile igrane^[2], pa time i dalje nisu dostupne hrvatskoj čitalačkoj i kazališnoj javnosti, čime Frisch ostaje nepravedno zapostavljen, budući da nas se teme i problematike kojih se dotiče u svojim djelima te pitanja koja otvara i danas možda više nego ikad prije itekako tiču. *Veliki dio onoga što doživljavamo, odigrava se u našoj fikciji. To znači da ono malo što je faktično zovemo biografijom koja uvijek ostaje nešto suvišno, doduše nije nebitna, ali je nadasve fragmentarna, razumljiva jedino kao dio jedne fiktivne egzistencije.*^[3]

Citirane riječi Maxa Frischa, jednog od najvećih švicarskih književnika koji pripada i u sam vrh svjetske književnosti, najbolje reflektiraju problematiku koja ga je zaokupljala i o kojoj je promišljao u svojim književnim djelima – može li se opisati čovjeka. Frisch na to pitanje nikada nije dao konačan odgovor, a bio je mišljenja da čovjeka sačinjava i opisuje i ono što je bilo kao i ono što nije bilo, ali je u svojoj potenciji bilo moguće da se dogodi.^[4] Stoga ne čudi što je Frisch od najranijih dana bio skloniji kazalištu nego drugim medijima kao što su fotografija ili film, budući da kazalište nudi mogućnosti promjene, domišljanja i stvaranja mogućih novih i drugačijih početaka i završetaka.^[5]

Život ovog švicarskog pisca, koji je bio protiv svođenja čovjekove biografije na nekoliko činjeničnih podataka, kao što su primjerice datum i mjesto rođenja, oženjen/razveden/samac, datum i mjesto smrti i slično ^[6], ipak je određen pojedinim datumima i bitnim povijesnim događajima. Max je Frisch rođen u Zürichu 15. svibnja 1911., a odrastao je u vremenu koje se označuje kao "visoko kompleksna estetska tendencija" - modernizam, kojeg karakteriziraju "ubrzanja modernizacija svijeta, brzi industrijski razvoj, napredne tehnologije, urbanizacija, sekularizacija i masovni oblici društvenog života" ^[7]. Paralelno s promjenama u društvu, mijenjala se i književnost koja na njemačkom govornom području postaje književnost metropola, javlja se naturalizam kao kritička reakcija na romantizam, ali se pojavljuju i mnogi drugi – *izm*^[8] te nove spoznaje u filozofiji i drugim znanostima (Darwin, Einstein, Freud, Marx, Nietzsche i drugi) koje mijenjaju čovjekovu poziciju u svijetu kao i čovjekovo poimanje svijeta u kojem živi i djeluje.^[9] S druge strane, napredak i dostignuća koja su donijele godine prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, poznate i kao *Jahrhundertwende* (prijelaz stoljeća), u drugi je plan potisnuo Prvi svjetski rat (1914.-1918.).

Iako je dio svojeg djetinjstva proživio za vrijeme Prvog svjetskog rata odrastajući u izrazito patrijarhalnoj obitelji veoma skromnih financijskih prilika, Frisch je običavao tvrditi da je imao lijepo djetinjstvo, no smatrao je da ta faza njegovog života nije toliko zanimljiva da bi se njome više bavio i pisao o njoj. [10] Tako je vrlo često na pitanja o svojem djetinjstvu, kao i u prvom i jedinom pokušaju pisanja autobiografije, zabilježene u *Tagebuch 1946-1949* (Dnevnik 1946.-1949.), istaknuo da je bio najmlađe dijete Franza Brune Frischa, samoukog arhitekta, čiji je otac u Švicarsku došao iz Austrije te Karoline Bettine Wildermuth, domaćice, čiji su preci podrijetlom iz Württemberga. S ocem nikada nije ostvario onu posebnu vrstu povezanosti koju je osjetio i ostvario s majkom koja je bila središnja figura njegovog djetinjstva i koja mu je otvorila vrata u svijet mašte i priča, prepričavajući mu bajke i priče iz dalekih krajeva (npr. Rusije). [11]

Kao srednjoškolar, Max je Frisch veoma volio nogomet i maštao je o karijeri nogometnog vratara. Osim toga, već je kao gimnazijalac otkrio još jednu veliku ljubav, a to je ona prema kazalištu. Veliki je dojam na njega ostavila predstava *Razbojnici* Friedricha Schillera te se pitao "zašto odrasli, koji imaju dovoljno džeparca i ne moraju pisati domaće zadaće ne idu svake večeri u kazalište?" [12]. Oduševljenje koje je osjetio prema ovom mediju, ponukalo ga je da sa svojim 16 godina napiše svoju prvu dramu *Stahl* (Čelik) koju je vrlo smiono poslao tada najuglednijem kazalištu na njemačkom govornom području (das Deutsche Theater in Berlin) kojem je tada ravnatelj bio Max Reinhardt. Frisch je dobio odgovor iz kazališta u kojem je pisalo da odbijaju njegovu dramu, no s prijedlogom promjena koje bi bilo poželjno napraviti na tekstu. Iako su ga ohrabрили da ne odustaje od pisanja, Frisch se nije tako lako pomirio s odbijenicom, no nastavio je i dalje pisati drame. [13]

Nakon što je maturirao 1930. godine Frisch je dva mjeseca proveo u regrutskoj školi te potom upisao studij germanistike u Zürichu uvjeren da će tamo naučiti kako postati pisac. Zbog velikog razočarenja studijem, ali i zbog iznenadne očeve smrti (1932.), Frisch prekida studij i biva primoran potražiti posao kako bi, između ostaloga, pomogao majci riješiti se očevih dugova. Jedan od Frischovih profesora sa studija germanistike nalazi mu posao novinara u „Neue Zürcher Zeitung“ s kojim je Frisch imao plodnu i dugogodišnju suradnju te je kao novinar proputovao skoro cijelu Europu pišući tekstove o različitim temama (od sporta, kulture do politike). [14] Tako je na svoje prvo veliko putovanje Europom Frisch krenuo 1933. kao sportski izvijestitelj sa Svjetskog prvenstva u Pragu. Po završetku prvenstva Frisch je dobio dopuštenje od novina da kao novinar-izvijestitelj putuje dalje Europom prema jugu te posjećuje Budimpeštu, Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Cetinje, Istanbul i razne gradove i povijesne lokalitete u Grčkoj. Po povratku s ovog putovanja Frisch piše svoj prvi roman pod nazivom *Jürg Reinhart. Eine sommerliche Schicksalsfahrt* (Jürg Reinhart. Jedno ljetno sudbonosno putovanje), a radnju romana smješta u Dubrovnik te opisuje odnos između mladića koji boravi u pansionu kojeg u Dubrovniku vode majka i kći njemačkog podrijetla. Jürg u međuvremenu razvije prisran odnos sa kćeri koja za vrijeme njegovog boravka u Istanbulu tragično strada. Zanimljivo je istaknuti da se radnja ovog romana bazira na stvarnim događajima i Frischovim osobnim iskustvima u Dubrovniku. Osim toga, zanimljivo je primijetiti da se u ovom romanu pojavljuju teme i motivi koji će kasniji biti itekako prisutni u većini Frischovih književnih ostvarenja - smrt, odnos prema carstvu mrtvih te motiv krivnje koju pojedincu pripisuje okolina, a kojoj se on ne može othrvati. [15]

Nakon što se 1934. vratio u Zürich, Frisch odlučuje nastaviti sa studijem germanistike gdje, iako stidljiv i nesiguran u sebe kad je trebalo prići djevojkama, upoznaje svoju prvu veliku ljubav - Käte Rubensohn, djevojku iz bogate židovske obitelji koja je unatoč sve većem jačanju fašizma često odlazila u posjet svojoj obitelji u Berlin. Frisch je prvi puta posjetio Berlin 1935. kao novinar "Neue Zürcher Zeitung". To je bio njegov prvi posjet Njemačkoj koju je Frisch vidio kao izvor i kolijevku njemačke kulture i civilizacije, kao onu koja je svijetu podarila najveće klasike književnosti na njemačkom jeziku. Prvi susret s Berlinom promijenio je sliku koju je Frisch do tada imao o Njemačkoj. Dodatnom otuđenju od njegove naivne i izromantizirane slike Njemačke pridonijela je i izložba koju je Frisch imao prilike pogledati u Berlinu, a koja je pod nazivom promicala rasnu teoriju nacionalsocijalizma. [16]

Frisch u potpunosti odustaje od studija germanistike te uz financijsku pomoć vrlo dragog prijatelja iz gimnazijskih dana Wernera Coninx [17] 1936. upisuje studij arhitekture u Zürichu, kojeg s manjim prekidima uspješno završava 1940. Iako je imao mnogo obveza kao student, Frisch ne odustaje od pisanja, te je 1937. objavio pripovijest *Antwort aus der Stille* (Odgovor iz tišine) koja progovara o bijegu iz građanskog života i ograničenosti koju ista nudi pojedincu. Sam je Frisch, naime, dugi niz godina nakon završenog fakulteta, kojim je ujedno ispunio davnu očevu želju, a to je da krene njegovim stopama, tražio svoju poziciju u društvu te se osjećao rastrgan između želje za uspješnom književnom karijerom te osjećajem da bi trebao nastaviti graditi karijeru arhitekta koja mu kao „pravo“ građansko zanimanje može osigurati priznanje u društvu, te mogućnost da se financijski brine o svojoj obitelji. [18]

Razočarenje na privatnom planu – Käteino odbijanje bračne ponude [19] potisnuo je u drugi plan Drugi svjetski rat (1939.-1945.). Iako je Švicarska izjavila svoju neutralnost bojala se mogućeg napada mnogi su Švicarci bili mobilizirani u

pograničnu vojnu službu s ciljem da nadgledaju švicarsku granicu s Njemačkom. Tako je i Max Frisch 1939. godine završio kao vojnik u pograničnoj vojnoj službi u Tessinu. Unatoč okolnostima u kojima se našao, bila mu je odobrena molba da svakodnevno sat vremena posveti pisanju pa je tako 1940. objavio ratni dnevnik *Blätter aus dem Brotsack (Listovi iz vreće za kruh)*. Ono što je ostavilo velik trag na Frischu i što je kasnije utjecalo na njegov odnos prema ratu i njegovo prvo književno reflektiranje o istome na jedan pomirljiv način, jest činjenica da Frisch za vrijeme svoje vojne službe nikada nije prisiljen posegnuti za oružjem. Frisch je doživio jedno posredno iskustvo rata, za razliku od mnogih drugih vojnika koji su se borili na raznim bojištima diljem Europe. Zahvaljujući distanci od ratnih zbivanja Frisch je bio jedan među prvim književnicima njemačkog govornog područja koji je nakon 1945. progovorio o ratu i ratnim strahotama.^[20]

Po povratku iz rata, osim što je diplomirao arhitekturu, Frisch se osamostaljuje, napušta očevu kuću te je sa svojim nacrtom kupališta Freibad „Letzigraben“ u Zürichu pobijedio na natječaju, a sam projekt je u konačnici bio gotov 1949. U međuvremenu on i dalje piše pa je tako 1943. objavio još jedan roman pod nazivom *J'adore ce qui me brûle oder Die Schwierigen (J'adore ce qui me brûle ili Teški)* u kojem je Frisch otvorio neke daljnje probleme o kojima je i u kasnijim djelima promišljao, kao npr. razmišljanja o odnosu između muškarca i žene. Te iste godine kada je objavljen roman, Frisch je oženio svoju prvu ženu Gertrud Constanze von Meyenburg, također diplomiranu arhitekticu iz dobrostojeće i ugledne građanske obitelji, s kojom je imao troje djece, a brak je završio 1959.

Četrdesetih godina prošlog stoljeća, kada dramskim i kazališnim svijetom Europe dominiraju predstavnici teatra apsurdna, Frisch se počinje polako okretati aktualnim političkim temama te je osim kao dobar i plodan pisac, ostao poznat i kao društveno angažirani književnik koji se doticao gorućih društveno-političkih problema i u svojim javnim nastupima, predavanjima i govorima. Osim toga, Frisch je bio i oštar kritičar stavova švicarske unutarnje i vanjske politike za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali i u godinama nakon rata, te oštar kritičar svjetske politike.^[21] Ponajprije se obrušavao na maćehinski stav švicarske vlade prema doseljencima – jeftine radne snage za kojom su zapadne zemlje, pa tako i Švicarska, vapile nakon Drugog svjetskog rata. Tako piše i Jergović: “Max Frisch je opisivao ono što će se u budućnosti tek događati i što će Europljane skandalizirati na način na koji ih je prethodno skandalizirala potreba koloniziranih Indijaca i Afrikanaca da imaju svoja ljudska, vjerska i nacionalna prava.”^[22]

Godine 1944. Frisch je započeo plodnu suradnju s tada glavnom kazališnom kućom u Švicarskoj - Schauspielhaus Zürich, koja je postavljanjem svih Frischovih komada pomogla Frischu steći naslov dramskog pisca, ali je ujedno, budući da je je ostala pošteđena ratnih zbivanja bila glavna kazališna kuća njemačkog govornog područja tog vremena te je kao takva bila otvorena za nova strujanja u kazališnom mediju što je omogućilo Frischu upoznavanje djela raznih autora (domaćih i stranih iz Engleske, Francuske i Amerike).^[23] Bogata suradnja između Frischa i spomenute švicarske kazališne kuće, nastala je kada je na nagovor Kurta Hirschfelda, dramaturga te kazališne kuće, Frisch napisao dramu *Santa Cruz. Eine Romanze*^[24](*Santa Cruz. Jedna romansa*) koja progovara o pustolovinama, ljubavi, pogrešnim predodžbama koje ljudi imaju jedni o drugima, muško – ženskim odnosima i drugo.

Samo godinu dana kasnije (1945.) Frisch je objavio pripovijest u prvom licu *Bin oder die Reise nach Peking (Bin ili putovanje u Peking)*, a te iste godine praižvedena je i Frischova drama *Nun singen sie wieder. Versuch eines Requiems (I oni opet pjevaju. Pokušaj rekvijema)* kojom se Frisch prvi put dotiče aktualne političke situacije nakon Drugog svjetskog rata i u kojoj na pomirljiv i pacifističan način Frisch prilazi problematici rata te pitanju moralnosti, krivnje i odgovornosti, odnosno pitanjima koje je rat ostavio otvorenima iza sebe. Pitanjima rata Frisch se pozabavio i u svojoj sljedećoj drami *Die Chinesische Mauer. Eine Farce*^[25](*Kineski zid. Jedna farsa*) koja je nastala na temelju Frischovih dojmova nakon njegovog prvog posjeta poslijeratnoj Njemačkoj 1946. (obišao je gradove München i Frankfurt), ali i saznanja da je čovjek stvorio atomsku bombu i uspješno je testirao. Radnja ove drame, iako smještena u drvenu Kinu, predstavlja kritiku svih totalitarnih sustava i ideologija, te čini panoptikum cjelokupne ljudske povijesti, budući da se u drami neprestano izmjenjuju stvarne povijesne ličnosti kao i književni, fiktionalni likovi.

Između 1947. i 1949. Frisch je redovito putovao Njemačkom, ali odlazi i u kraće posjete Beču, Pragu, Parizu, Marseillesu, Wrocławu, Varšavi te obilazi razna mjesta u Italiji i Španjolskoj.^[26] Jako ga se dojmila priča koju je čuo u Berlinu o ženi (Njemici) koja se zaljubila u ruskog poručnika koji je sa svojom vojskom provalio u njihovu kuću, te je Frisch na temelju te priče 1947./48. napisao dramu *Als der Krieg zu Ende war. Schauspiel*^[27](*Kad je rat završio. Dramski komad*). Iako se u drami govori o događaju (i to stvarnom!) iz Drugog svjetskog rata, u prvi plan je ipak stavljena problematika nemoguće ljubavi te teza kako ne postoji ljubav ondje gdje ljudi stvaraju krive predodžbe jedni o drugima.^[28]

Frischovo sljedeće dramsko djelo *Graf Öderland. Eine Moritat in zwölf Bildern*^[29](*Graf Öderland. Ulična balada u 12 slika*) izvedeno je 1951. u Zürichu, a nastalo je na temelju jednog novinskog članka koji govori o mladiću koji je jedne noći sjekinom ubio svoju obitelj. U spomenutoj drami Frisch se također bavi jednom bitnom temom u njegovom književnom opusu, a to je napuštanje ustaljenih rutina, normi i konvencija društvenih institucija te želja za pobunom.^[30] Prvobitna skica za ovo

djelo nalazi se u Frischovom *Dnevniku 1946.-1949.*^[31], u kojem se osim njegovih opisa gradova koje je posjetio, ljudi koje je upoznao, prirode i slično, nalaze skice skoro svih njegovih dramskih djela, ali i nekih budućih romana, koje Frisch nikada nije napisao. Tako o stilu i sadržajnoj raznolikosti Frischovih dnevnika^[32] Jergović piše sljedeće:

Za razliku od Gombrowiczevih, Kafkinih, Krležinih dnevnika, Frischovi nisu stilski i žanrovski dosljedni, nisu pisani istim autorskim rukopisom, pa ni u jedinstvenome ili istom registru. Svega u njega ima: dovršenih i nedovršenih prozних komada, romanesknih skica, novinskih reportaža i članaka, kronika, aforizama, pomalo i tračeva, te upitnika, koji su nalik zabavnim testovima za razotkrivanje čovjekova karaktera, što već stotinjak godina izlaze pa stranicama novina namijenjenih rasonodi i razbibrizi. Dnevnici Maxa Frischa nalik su nekom prašnjavom i natrpanom, uzbuđljivom gradskom tavanu, koji nije pustošila pošast odvoza krupnog otpada. Po tome su, više slučajno nego mondeno, Frischovi dnevnicima sasvim postmoderni.^[33]

Kao dobitnik stipendije Rockefeller Grant for Drama, a svrha koje je bila da Frisch napiše novo književno djelo, Frisch je proveo godinu dana (1951.-1952.) u Americi. Živio je u San Francisku, kratko boravio u Meksiku, da bi zatim do kraja stipendije živio u New Yorku. U Americi je tako nastala drama *Don Juan oder Die Liebe zur Geometrie . Komödie in fünf Akten*^[34](*Don Juan ili Ljubav prema geometriji. Komedija u pet činova*) koja govori o jednom sasvim netipičnom Don Juanu, koji se jedino u životu želi baviti geometrijom, te bježi od slike koju njegova okolina ima o njemu, a koja odgovara slici Don Juana koji svjesno ide iz zagrljaja jedne žene u zagrljaj drugoj. U ovoj drami, Don Juan jedino to ne želi, no spletom okolnosti on se nalazi u neprestanom dvoboju s oženjenim muškarcima kojima je povrijedio čast tako što je bio primoran spavati s njihovim ženama kako bi spasio vlastitu glavu.

Frischov boravak u Americi, osim što mu je omogućio upoznavanje s nekim novim kulturnim tendencijama, dao mu je jednu širinu pogleda na svijet za razliku od skućene i pomalo klaustrofobične Švicarske. Nakon što se vratio u Zürich 1953. Frisch nastavlja rad na romanu *Stiller*, kojeg je započeo pisati u Americi, a kojeg je dovršio 1954. Ovaj roman, koji progovara o politici i demokraciji te propituje problematiku identiteta pojedinca, donio je Frischu svjetski uspjeh i dan danas predstavlja jedno od najvećih proznih ostvarenja književnosti na njemačkom jeziku. Nakon uspjeha kojeg je ostvario s ovim romanom, Frisch odlučuje zatvoriti arhitektonski ured i posvetiti se jedino književnom stvaralaštvu. Nakon *Stiller*, vrlo brzo, 1957., uslijedila je još jedna prozna uspješnica - roman *Homo Faber. Ein Bericht (Homo Faber. Jedan Izvještaj)* u kojem Frisch otvara teme kao što su putovanje, slučajnosti koje upravljaju ljudskim životima te tehnologija koja je postala sastavni dio života čovjeka druge polovice 20. stoljeća. Spomenuti je roman 1991. doživio i svoju filmsku ekranizaciju pod nazivom *Voyager*.

Na zahtjev Schauspielhaus Zürich Frisch prerađuje radio dramu *Herr Biedermann* (1953.) (*Gospodin Poštenjak*) te nastaje drama *Biedermann und die Brandstifter. Ein Lehrstück ohne Lehre* (*Poštenjak i Palikuće. Poučni komad bez pouke*) koja je bila praižvedena 1958.^[35] u Zürichu, a može biti protumačena kao satira, kao kritika komunizma, odnosno svih totalitarnih sustava i malograđanštine. Ova drama, u kojoj se ogleda utjecaj B. Brechta na način da Frisch vrlo vješto poseže za elementima epskog teatra (V-efekt), donijela je Frischu planetarni uspjeh kao dramskom piscu i danas je još uvijek jedna od njegovih najizvođenijih drama. Zajedno s ovom dramom, praižveden je i kratki komad *Die große Wut des Philipp Hotz. Ein Schwank* (*Veliki bijes Philippa Hotza. Lakrdija*), u kojemu se na šaljiv način prikazuje svađa između jednog bračnog para i bezuspješan pokušaj Philippa Hotza da se priključi Legiji stranaca. Frisch je 1958. napisao i *Nachspiel (Dodatak komadu)*, no kasnije je odlučio da se komad o palikućama igra sam, bez dodatka i komada o Philippu Hotzu.

Istovremeno s ovom velikom prekretnicom u profesionalnom životu, Frisch prolazi kroz burna razdoblja i na privatnom planu. Godine 1958. u Parizu je upoznao austrijsku književnicu Ingeborg Bachmann s kojom se upustio u romantičnu vezu. Jedno su vrijeme živjeli zajedno u Zürichu, a potom u Rimu. Iako ju je nekoliko puta prosio, Bachmann nikad nije prihvatila Frischove bračne ponude. Problemi koji su se već odavno nazirali u ovoj iznimno burnoj vezi punoj prekida i pomirenja, doveli su do njihovog konačnog razilaženja 1962. godine. Nesretna austrijska pjesnikinja, tragično je izgubila život u požaru koji je izbio u njezinom stanu u Rimu 1973.

Bez obzira na buran privatni život, Frisch i dalje niže uspjehe kao književnik, pa tako svoju poziciju priznatog dramskog autora potvrđuje s dramom *Andorra. Stück in zwölf Bildern (Andorra. Komad u 12 slika)*, na kojoj je počeo raditi 1958., a završio 1961. I u ovoj drami Frisch koristi kontekst Drugog svjetskog rata kako bi u prvom planu pokazao i prokazao licemjerje okoline, malodušnost ljudi, odbacivanje krivnje i odgovornosti, stvaranje i projiciranje pogrešnih predodžbi o drugima, nemogućnost samorealizacije pojedinca te nepoštivanje različitosti i drugosti.

Godine 1962. Frisch je dobio mnoga priznanja za svoj književni rad^[36] te je upoznao mladu studenticu Marianne Oellers s kojom je bio u braku od 1968. do 1979. Često su se selili pa su tako jedno vrijeme živjeli u Berlinu i Rimu, a nakon

svadbe i u New Yorku. Osim toga, strastveni zaljubljenici u putovanja Frisch i Marianne proputovali su mnogim svjetskim zemljama. Između ostaloga su posjetili Ameriku, Meksiko, SSSR, Čehoslovačku i Japan. Uz mnogobrojne dane provedene na putu te aktivan društveni i politički angažman, Frisch je 1964. objavio roman *Mein Name sei Gantenbein (Recimo da mi je ime Gantenbein)* koji je ubrzo postao njegova nova prozna uspješnica.

Svojim predzadnjim dramskim djelom iz 1967. Biografie: Ein Spiel (Biografija: Igra), Frisch se odmaknuo od političkih tema i okrenuo ka privatnom svijetu svojih likova. Ova promjena u njegovom književnom radu paralelna je s novom strujom u njemačkoj književnosti koja se pojavila sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, a koja je bila u znaku nove subjektivnosti, odnosno bavila se temama kao što su psiha čovjeka i njegov privatni svijet.^[37]

Frisch i dalje aktivno putuje pa tako 1968. godine, neko vrijeme boravi ponovno u Japanu i Americi gdje upoznaje mladu djevojku Alice Locke-Carey koju je sreo još dva puta 1974. i 1980. Svoja dotadašnja iskustva iz privatnog i profesionalnog života Frisch je prenio u pripovijest *Montauk. Eine Erzählung (Montauk. Jedna pripovijest)* koja je bila objavljena 1975. Četiri godine kasnije objavio je još jednu pripovijest pod nazivom *Der Mensch erscheint im Holozän. Eine Erzählung*^[38](*Čovjek se pojavi u holocenu. Jedna pripovijest*) koju je posvetio bivšoj ženi Marianne, a u kojoj se s primjetnom dozom humora bavi pitanjima prolaznosti, smrti i njezine neizbježnosti, ali i pitanjima kao npr. Što čovjek uopće može znati?^[39]

Trebalo je proći deset godina nakon premijere drame *Biografija: Igra* da Frisch 1978. napiše svoje posljednje (jedanaesto) dramsko djelo pod nazivom *Triptychon. Drei szenische Bilder* ^[40](*Triptih. Tri scenske slike*) u kojem se susreću svijet živih i mrtvih, i u kojem do izražaja dolazi česta tema u ranijim Frischovim književnim ostvarenjima, a to je ponavljanje i neprestana i neostvarena želja njegovih protagonista da umaknu ponavljanju. Svoje posljednje književno djelo, pripovijest *Blaubart. Eine Erzählung (Modrobradi. Jedna pripovijest)* Frisch je napisao 1982. Do 1990. godine, iako uz velike zdravstvene poteškoće, Frisch je i dalje neumorno putovao svijetom, bio nagrađivan za svoj književni rad, održavao je mnoga predavanja o svojem radu, ali i o umjetnosti općenito kao i o aktualnoj političkoj situaciji ^[41], te je njemu u čast još za života otvore u Zürichu arhiv koji nosi njegovo ime "Max Frisch". Godine 1983. upoznao je puno mladu ženu od sebe Karin Pilliod koja je ostala uz njega sve do njegove smrti 1991. godine.^[42]

Frisch, svjetski priznati pisac, ugledni arhitekt, istinski građanin svijeta i zaljubljenik u prirodu, svjetsku je slavu stekao prije svega kao romanopisac, ali se proslavio i kao dramatičar. Za vrijeme Jugoslavije, ovaj pisac koji „se kroz cijelo svoje književno djelo bavio opustošenim, rastočenim, nedovršenim, nedefiniranim, skrivenim... identitetima" ^[43] i koji je „kao Švicarac, na sve gledao pomalo sa strane, premda ga se Europa, s obje strane željezne zavjese, emocionalno i intelektualno ticala kao malo kog pisca našega doba" ^[44], bio je „vrlo prisutan i prevođen" ^[45], no na žalost, mnoga njegova djela koja su prevedena davnih sedamdesetih godina prošlog stoljeća, do danas nikada nisu ponovo objavljena. To se odnosi kako na Frischova prozna djela, tako i na drame, koje iako postoje prevedene ^[46], nisu bile objavljivane, a i rijetko su bile igrane^[47], pa time i dalje nisu dostupne hrvatskoj čitalačkoj i kazališnoj javnosti, čime Frisch ostaje nepravедno zapostavljen, budući da nas se teme i problematike kojih se dotiče u svojim djelima te pitanja koja otvara i danas možda više nego ikad prije itekako tiču.

Literatura

1. Bänziger, Hans *Frisch und Dürrenmatt. Materialien und Kommentare*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1987.
2. Bircher, Urs *Mit Ausnahme der Freundschaft: Max Frisch 1956–1991*. Limmat, Zürich 2000.
3. Bradbury Malcolm; Mcfarlane James *Modernism 1890 – 1930*. Penguin books, London 1991.
4. Frisch, Max *Im übrigen bin ich immer völlig allein*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2000.
5. Frisch, Max *Romane, Erzählungen, Tagebücher*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2008.
6. Gleichauf, Ingeborg *Jetzt nicht die Wut verlieren: Max Frisch – eine Biographie*. Nagel & Kimche, München 2010.
7. Hage, Volker *Max Frisch: Sein Leben in Bildern und Texten*. Suhrkamp Verlag, Berlin 2011.
8. Hage, Volker *Max Frisch*. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg 1997.
9. Hodak, Antoni *Typologie des modernen Menschen im Schaffen von Max Frisch*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 1999.
10. Karasek, Helmut *Max Frisch*. Friedrich Verlag, Velber bei Hannover 1969.
11. Mennemeier, Franz Norbert *Modernes deutsches Drama: Kritiken und Charakteristiken: Band 2: 1933 bis zur Gegenwart*. Wilhelm Fink Verlag, München 1975.
12. Motekat, Helmut *Das zeitgenössische deutsche Drama*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977.
13. Sagarra, Eda; Skrine, Peter *A Companion to German Literature: from 1500 to the present*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford 1997.
14. Solar, Milivoj *Povijest svjetske književnosti*. Golden marketing, Zagreb 2003.

15. Weise, Adelheid *Untersuchungen zur Thematik und Struktur der Dramen von Max Frisch*. Verlag Alfred Kümmerle, Göppingen 1969.

16. Jergović, Miljenko *Može li desničar biti apartid. Uz 100. godišnjicu rođenja Maxa Frischa*.
<http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/moze-li-desnicar-biti-apatrid/> (posjet 20.12.2014.)

[1] Od drama Maxa Frischa, a prema podatcima u arhivi HAZU-a na hrvatski su jezik prevedene sljedeće: *Andorra, Kineski zid, Don Juan ili Ljubav prema geometriji* (ima više prijevoda), *Igra biografijom* (objavljena je u *Dubrovniku: časopisu za književnost, nauku i umjetnost* 1978.), *Gospon Horvat i palikuće* (ima više prijevoda). Od ostalih njegovih djela hrvatskim su čitateljima u hrvatskim, srpskim ili bosanskim izdanjima dostupna sljedeća djela: *Homo Faber* (Zagreb, Pegaz, 1997.), *Recimo da mi je ime Gantenbein* (Zagreb, Zora, 1970.), *Štiler* (Beograd, Prosveta, 1962.), *Dnevnik: 1966.-1971.* (Beograd, Biblioteka Meridijani, 1982. i Zagreb, Oceanmore, 2013.), *Montok: pripovest* (Beograd, Prosveta, 1983.), *Plavobradi* (Beograd, Narodna knjiga, 1985.) te *Neka mi ime bude Gantnbajn* (Sarajevo, Svjetlost, 1988.), *Crni kvadrat* (Zagreb, Naklada Ljevak, 2010.). Ovaj je popis napravljen je prema podatcima iz kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

[2] U hrvatskim kazalištima igrana su sljedeća Frischova djela: *Don Juan ili Ljubav prema geometriji* (2002., HNK Zagreb); *Poštenjaković i palikuće* (1968., HNK Zagreb); *Gospon Horvat i palikuće* (19--?, Zagrebačko dramsko kazalište); *La grande rabbia di Philipp Hotz* (1989., HNK Rijeka); *Palikuće* (1988., HNK Split); *Igra biografijom* (1980., Dubrovnik).

[3] Hage, Volker *Max Frisch*. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg 1997., str. 7. Sve citate u ovome radu prevela je autorica rada K. Ž.

[4] Isto, str 7. i 10. i Hodak, Antoni *Typologie des modernen Menschen im Schaffen von Max Frisch*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 1999.

[5] Ovaj je rad baziran na podatcima korištenima i objavljenima u doktorskoj disertaciji pod nazivom *Ironija i satira u dramskim djelima Maxa Frischa* (Filozofski fakultet, Sveučilište J.J. Strossmayer u Osijeku, lipanj 2014.) u poglavlju *Max Frisch (1911.-1991.): Život i djelo*.

[6] Gleichauf, Ingeborg *Jetzt nicht die Wut verlieren: Max Frisch – eine Biographie*. Nagel & Kimche, München 2010., str. 10.

[7] Bradbury Malcolm; Mcfarlane James *Modernism 1890 – 1930*. Penguin books, London 1991., str. 57.

[8] Primjerice, dadaizam, futurizam, ekspresionizam i dr.

[9] Sagarra, Eda; Skrine, Peter *A Companion to German Literature: from 1500 to the present*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford 1997., str. 158. i Solar, Milivoj *Povijest svjetske književnosti*. Golden marketing, Zagreb 2003., str. 267.

[10] Frisch, Max *Romane, Erzählungen, Tagebücher*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2008., str. 212-218. i Hage, Volker *Max Frisch: Sein Leben in Bildern und Texten*. Suhrkamp Verlag, Berlin 2011., str. 213.

[11] Hage, Volker (bilj. 1.), str. 15.

[12] Isto, str. 213.

[13] Karasek, Helmut *Max Frisch*. Friedrich Verlag, Velber bei Hannover 1969., str. 7. Frisch je bio izuzetno samokritičan prema svojem književnom radu čemu u prilog govori i činjenica da je krajem tridesetih godina prošloga stoljeća spalio gotovo sve što je do tada napisao.

[14] Više o njegovim putovanjima kao novinara i izvijestitelja te suradnju s „Neue Zürcher Zeitung“ vidi u: Bänziger, Hans *Frisch und Dürrenmatt. Materialien und Kommentare*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1987., str. 1-45. i Frisch, Max *Im übrigen bin ich immer völlig allein*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2000., str. 187-303.

[15] Hage, Volker (bilj. 1.), str. 24.

[16] Gleichauf, Ingeborg (bilj. 4.), str 47.

[17] Werner je dolazio iz dobrostojeće obitelji i u njegovoj je kući Frisch prvi puta čuo za npr. Nietzschea, Schopenhauera, Bacha, Mozarta i dr. Više o tome vidi u: Isto, str. 18-19.

[18] Hage, Volker (bilj. 8.), str. 219.

[19] Kad je zaprosio Käte, Frisch je 1936., ni ne sluteći da takvo nešto postoji, na svoje veliko iznenađenje dobio potvrdu od švicarske vlade u Zürichu da je „čisti“ švicarski Nijemac.

[20] Mennemeier, Franz Norbert *Modernes deutsches Drama: Kritiken und Charakteristiken: Band 2: 1933 bis zur Gegenwart*. Wilhelm Fink Verlag, München 1975., str. 160-179.

[21] Hage, Volker (bilj. 8.), str. 245-260.

[22] Jergović, Miljenko *Može li desničar biti apartid. Uz 100. godišnjicu rođenja Maxa Frischa*.
<http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/moze-li-desnicar-biti-apatrid/> (posjet 20.12.2014.)

[23] Više o kazalištu na njemačkom govornom području nakon 1945. vidi u: Mennemeier, Franz (bilj. ,18); Motekat, Helmut *Das zeitgenössische deutsche Drama*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977. i Weise, Adelheid *Untersuchungen zur Thematik und Struktur der Dramen von Max Frisch*. Verlag Alfred Kümmerle, Göppingen 1969.

[24] 1945. Frisch je dobio nagradu „Dramenpreis der Welti-Stiftung“ za dramu *Santa Cruz*.

[25] Kao i mnoge kasnije drame i ovo je djelo Frisch preradio u nekoliko verzija: prvu je napisao 1946., drugu 1947., a treću za Pariz 1972.

[26] U pedesetima putuje na Kubu i u Grčku odakle redovitošalje izvješća.

[27] Dramu je prvo naslovio *Ihr Morgen ist die Finsternis (Njezino jutro je pomračenje)*, zatim *Judith* i konačno *Als der Krieg zu Ende war*. 1962. odlučio je izbaciti treći čin jer nije dalje razvijao temu, već samo potvrđivao već napisano.

- [28] Frisch, Max (bilj. 8.), str. 27.
- [29] Frisch je dramu obradio za izvedbe u Njemačkoj 1956., a zadnju je verziju napisao 1961.
- [30] Gleichauf, Ingeborg (bilj. 4.), str. 88.
- [31] Frisch, Max (bilj. 8.), str. 59-91.
- [32] Prvi obuhvaća godine od 1946.-1949., a drugi od 1966.-1971.
- [33] Jergović, Miljenko (bilj. 20.)
- [34] Dramu je revidirao 1961.
- [35] Te godine dobiva „Literaturpreis der Stadt Zürich“ i „Georg Büchner-Preis“ njemačke Akademije za jezik i pjesništvo.
- [36] „Großer Kunstpreis der Stadt Düsseldorf“, „Preis der jungen Generation“ te počasni doktorat na Sveučilištu u Marburgu. Tri godine kasnije imao je čast biti prvim književnikom koji je održao govor na njemačkom jeziku u Jeruzalemu od uspostave države Izrael povodom primitka „Man's Freedom-Prize“ Grada Jeruzalema. Godine 1965. dobio je i „Schiller-Gedächtnispreis“ savezne države Baden-Württemberg te stipendiju Ford fondacije.
- [37] Neki su od najvećih predstavnika nove subjektivnosti npr. Martin Walser, Peter Handke i Botho Strauss.
- [38] U SAD-u prozvana najboljom pripovijesti za godinu 1980.
- [39] Frisch, Max (bilj. 8.), str. 1772.
- [40] Počeo je raditi na njemu 1976., a preradio ga je 1979.
- [41] Frisch, Max (bilj. 8.), str. 1780-1782. i Bircher, Urs *Mit Ausnahme der Freundschaft: Max Frisch 1956–1991*. Limmat, Zürich 2000., str. 187-194.
- [42] Frisch je umro od raka debelog crijeva.
- [43] Jergović, Miljenko (bilj. 20.)
- [44] Isto.
- [45] Isto.
- [46] Od drama Maxa Frischa, a prema podacima u arhivi HAZU-a na hrvatski su jezik prevedene sljedeće: *Andorra*, *Kineski zid*, *Don Juan ili Ljubav prema geometriji* (ima više prijevoda), *Igra biografijom* (objavljena je u *Dubrovniku: časopisu za književnost, nauku i umjetnost* 1978.), *Gospon Horvat i palikuće* (ima više prijevoda). Od ostalih njegovih djela hrvatskim su čitateljima u hrvatskim, srpskim ili bosanskim izdanjima dostupna sljedeća djela: *Homo Faber* (Zagreb, Pegaz, 1997.), *Recimo da mi je ime Gantenbein* (Zagreb, Zora, 1970.), *Štiler* (Beograd, Prosveta, 1962.), *Dnevnik: 1966.-1971.* (Beograd, Biblioteka Meridijani, 1982. i Zagreb, Oceanmore, 2013.), *Montok: pripovest* (Beograd, Prosveta, 1983.), *Plavobradi* (Beograd, Narodna knjiga, 1985.) te *Neka mi ime bude Gantnbajn* (Sarajevo, Svjetlost, 1988.), *Crni kvadrat* (Zagreb, Naklada Ljevak, 2010.). Ovaj je popis napravljen je prema podacima iz kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.
- [47] U hrvatskim kazalištima igrana su sljedeća Frischova djela: *Don Juan ili Ljubav prema geometriji* (2002., HNK Zagreb); *Poštenjaković i palikuće* (1968., HNK Zagreb); *Gospon Horvat i palikuće* (19--?, Zagrebačko dramsko kazalište); *La grande rabbia di Philipp Hotz* (1989., HNK Rijeka); *Palikuće* (1988., HNK Split); *Igra biografijom* (1980., Dubrovnik).

Ovo djelo je dano na korištenje pod licencom [Creative Commons Imenovanje-Nekomercijalno 4.0 međunarodna](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).